

Абдрахманова Ж.А.,
Аширова А.Т.

**Мерзімді баспасөз
жарияланымдарындағы
мақал-мәтелдердің
трансформациялануы**

Қазіргі баспасөз бетіндегі ақпараттық мәтіндердің барлығы қоғамдық сананың қабылдауына мүдделі. Тілдің коммуникативтік талаптарына сәйкес ақпарат оқырманға түсінікті, стилі жатық болуы шарт. Соңғы кезде кейбір мақал-мәтелдердің орынсыз, мағыналық құрылымынан уәжсіз ауытқу құбылысын жиі байқаймыз. Бұл тілдік норманы бұзып қолданудың, тілдік бірліктердің мағынасын қате ұғынудың сипатын көрсетеді. Мұндай құбылыс жергілікті немесе тәуелсіз газеттер ғана емес, республикалық, мемлекеттік басылымдардың өзінде кең орын алған. Газет тілінде берілетін мақал-мәтелдердің бұзылып қолданылуы, құрылымдық жағынан ықшамдалуы, мағынасының өзгертілуі, авторлық қолданысқа тән компоненттерінің түсірілуі немесе компоненттерінің арасына сөз қосып қолданылуы арқылы құбылту өте жиі кездеседі және олар автор тарапынан белгілі бір мақсатқа сай құрылады. Осындай «құбылудың» әсерінен мақал-мәтелдердің мәні, мазмұны өзгеріп, кейбірі тілдік қолданыстан түсіп қалса, кейбірі жиі қолданудың әсерінен тұрақты қалыпқа түседі.

Түйін сөздер: бұқаралық ақпарат құралдары, мақал-мәтелдер, авторлық қолданыс, баспасөз тілі, сөйлеу жанры.

Abdrakhmanov Zh.A.,
Ashirova A.T.

**Transformation of proverbs in
the periodical press**

Today, information texts depends on how they perceive public opinion. According to the requirements of language communication and information transfer their style should be clear to readers. At last, we can see such things as a change in the structure of the essence of some proverbs. This shows the nature of the violation of linguistic norms and misunderstanding of language units. Such phenomena are often found not only in the local or independent newspapers, but also in national and state publications. Changing the nature of proverbs in the language of newspapers, the simplification of their structure, the loss of the components of copyright and the addition of words between the components are very common and are used by the author for a particular purpose. In consequence of such «modification» the nature and content of proverbs is changing and if some of them disappear from the language used, the other as a result of frequent use they taking a standard form.

Key words: media information, proverbs and sayings, author`s usage, language periodical press, speech genre.

Абдрахманова Ж.А.,
Аширова А.Т.

**Трансформация пословиц и
поговорок в периодической
печати**

Сегодня все информационные тексты зависят от того, как их воспримет общественное мнение. По требованиям языковой коммуникации информация и стиль передачи должны быть понятны читателям. В последняя время можно заметить такие явления, как изменение структуры сущности некоторых пословиц. Это показывает характер нарушения языковых норм и ошибочное понимание языковых единиц. Такие явления часто встречаются не только в местных или независимых газетах, но и в республиканских и государственных изданиях. Изменение сущности пословиц в языке газет, упрощение их структуры, потеря авторских компонентов и добавление слов между компонентами часто встречаются и используются авторами с определенными целями. В последствии таких «видоизменений» сущность и содержание пословиц меняется, и если некоторые из них исчезают из языкового использования, то другие, в результате частого использования, принимают стандартную форму.

Ключевые слова: средства массовой информации, пословицы и поговорки, авторское использование, язык периодической печати, речевой жанр.

**МЕРЗІМДІ БАСПАСӨЗ
ЖАРИЯЛАНЫМДА-
РЫНДАҒЫ МАҚАЛ-
МӘТЕЛДЕРДІҢ
ТРАНСФОРМА-
ЦИЯЛАНУЫ**

Мақал-мәтелдер газет тілінде болсын, көркем әдебиет тілінде қолданылсын мәтін мазмұнына ерекше мән беріп, сөйлемнің тілдік құрылымы мен стиліне айрықша мазмұн береді. Десек те баспасөз тіліндегі мақал-мәтелдер әрдайым «орайын тауып» қолданыла бермей, мұндай сөз айшықтарының бір сөйлемде бірнеше рет қабаттаса жұмсалуды да жиі кездеседі. Мысалы: «Әй» дейтін әже, «қой» дейтін қожа жоқтыққа еттері әбден үйренген колледж басшылығы «өзін білме, білгеннің тілін алма» деген мәтелді қағида қып берік ұстанғандай. (Ж.А. 02.01.11.); «Күштінің көтені диірмен тартқан» тұста бір болмасақ, бірге болмасақ, бізде бір бидайдың дәні тәрізді, диірменге жұтылып, ұнтақталып, талқанымыз шығып, «аузы қисық болса да, байдың баласы сөйлесінге» жетеміз. (Түркістан. 22.02.2012); «Жас келсе іске», «ақыл жастан шығады» деген қағиданы ұстанған іскер басшы Ерсін Қойбеков адам жағдайын түсінетін азамат. (Айғақ. 22.08.2012) деген сөйлемдерде мақал-мәтелдер бір-бірімен қабаттаса келіп, мәтін мазмұнын ашып тұрғанымен, сөйлемге реңк беруде стиль жағынан құрылымын бұзып қолданылып тұр.

Халық даналығына толы мақал-мәтелдер газет тіліндегі айшықты сөз орамдарының бірі. Мақал-мәтелдердің ойды бейнелі, ұтымды жеткізуде стильдік қызметі ерекше. «Мақал – сөздің мәйегі демекші, қазіргі баспасөз тілінде мақал-мәтелдің қолданылу белсенділігі басым. Зерттеуші Ә. Хазимова баспасөз тілін зерттей келе: «Бүгінгі таңда мақал-мәтелдердің де ұлт болмысының бүгінгі тұрмыс-тіршілігін сипаттауда таптырмайтын көркемдік құрал ретінде жұмсауда» – дейді [1; 45]. Мәселен, «Жақсы сөз-жарым ырыс» (Е.Қ. №47 8 б.); «Жығылып жатып сүрінгенге күлмейік» (Е.Қ. №57 5 б.), «Аузы күйген үріп ішер» (Қаз.әд. №12 7 б.), «Кеңесіп пішкен тон келте болмас» (Заң. №8 3 б.) т.с. тақырыптағы мақалалар кеңінен орын алған. Сонымен қатар қазіргі қолданыста мақал-мәтелдердің әлеуметтік жағдайға байланысты өзгертіліп қолданылғанын да кездестіруге болады» деген тұжырым жасайды.

Жоғарыда айтылғандай мақал-мәтелдер де баспасөз бетінде белгілі бір мақалаға тақырып бола алады. Сондай-ақ тақырыпқа арқау болған мақал-мәтелдер арқылы контекстегі мәтін құрылымы мен мазмұнынан ақпарат алу қиын емес.

Біз қарастырып отырған республикалық немесе тәуелсіз баспасөздің қай-қайсысы болсын, олардың тақырыптық, семантикалық ерекшеліктерін мұндай құбылыстың жиі кездесетінін аңғаруға болады. Бұған мысал: Қырық кісі бір жақ, қыңыр кісі бір жақ (Түрк.25.10.2012), Өзіңді-өзің жаттай сыйла (Түрк. 14.04.2013), Жер астынан жік шықты (Түрк. 14.04.2013), Сасқан үйрек артымен сүңгиді (Ж.А. №19.2012), Темірді қызған кезінде соқ (Е.Қ. 05.02.212), Арпа ішінде бір бидай (А.Қ. 12.02.2012), Бірлік түбі береке (АҚ. 16.02.2012) т.б.

Белгілі ғалым Н. Уәлиев: «Тілімізге ажар беріп, сөзімізге жан бітіретін мақал-мәтелдер, шешендік сөз оралымдары, айшықты сөз тіркестерінің суреткер шығармасында алатын орны ерекше. Жазушы қаламы із-өкшесі халық тілінде жатқан сөз оралымдарының көркем үлгілерін, сирек түрлерін, ұмыт қалғандарын қолданыс үйіріне қосып, сөздік қордың қорабын молайтып отырады» деп көрсетеді [2; 62].

Жалпы бұқаралық ақпарат құралдарында, оның ішінде баспасөз тілінің ерекшеліктерін талдап көрсететін болсақ, мұндағы басты тірек – ақпараттық қызмет. Бұл қоғамдық ақпаратты жеткізетін бірден-бір құрал. Сондықтан да тілдің функционалдык стильдері ішінде публицистикалық стиль өзінің мақсаты мен қоғамдағы қызметі және содан туындайтын тілдік ерекшеліктері жағынан басқа стиль түрінен өзіндік сипатымен ерекшеленеді. Негізінде функционалдык стильдің қай-қайсысы да дамуы жағынан әр деңгейде. Стильдік тармақтарының бірі актив дамыса, екінші бірінің белсенділігі төмен. Осы жағынан публицистикалық стиль даму жағынан басқа стиль түрлерінен төмен. Дегенмен қазақ тілінің дамуы мен оның коммуникативтік функциясы үшін ерекше қызмет атқарады. Әсіресе ақпаратты қарапайым тілмен жеткізіп, фактіні ойнатып беруде баспасөз тілінің рөлі зор. Себебі БАҚ-тың тілі қоғамдық санамен коммуникацияға түседі. Сондықтан қазақ тіліндегі бейнелі сөз орамдарының, әсіресе мақал-мәтелдердің қызметі ерекше. Әрине мақал-мәтелдердің қалыптасқан, логикалық жағынан тұжырымды формаларын қолданған өте дұрыс. Дегенмен мұндай сөз орамдарын құрылымы жағынан уәжсіз өзгертіп инварианттың нұсқада қолдану және оны талап деңгейінен түбегейлі, әрі жиі ықшамдау коннотаттық мағынадағы тілдік таңбалық экспрессивті-эмоционалды, стильдік қызметіне кері әсер етеді.

Қазіргі публицистикадағы сөзжасамның типтері алуан түрлі. Соның ішінде мақал-мәтелдерді құрылымдық жағынан ықшамдау, мағынасын

өзгерту немесе авторлық қолданысқа тән окказионал жасау өте жиі кездеседі. Мұндай құбылысты «Жас Алаш», «Ана тілі», т.б. баспасөз беттерінен байқауға болады. «Жас Алаш» газеті «Нөмірдің нақылы» айдарымен окказионал мақал-мәтелдерді беріп тұрады. Мысалы:

Шөмішпен сорпа ішкізіп,

Сабымен көзін шығарма (29.03.2013)

Террористе туыс болмайды. (13.09.2012)

Шыдамсыз шыбын сүтке түседі. (19.12.2012)

Қойды шартық бүлдіреді,
Елді қортық бүлдіреді. (09.11.2012)

Сиырдың көркі желін,
Елдің көркі келін. (30.11.20012).

Беріліп отырған мақал-мәтелдер авторлық сөзжасам үлгісінде пайда болған бұл контекстерде норманы бұзу немесе компоненттерін ауыстыру құбылысы байқалмайды. Себебі мұндай инварианттар жалпы халықтық формамен сабақтас. Болмаса:

Кім құдайдан безсе,
Шайтан соны сүйеді (23.03.2013)

Шіріген мактадан мата шықпайды. (25.05.2012)

Сыйлағанды-сыйла, илегенді-иле (18.09.2012)

тәрізді мақал-мәтелдерден де осы тәсілді айқын аңғаруға болады.

Баспасөз тіліндегі мақал-мәтелдердің лексикалық құрамын өзгерту арқылы контаминация жасау құбылысы да жиі кездеседі. Бұл екі түрлі мақал-мәтелдің кейбір сыңарларын эллипсиске бейімдей отырып контекстің мазмұнын кеңейтіп беру. Мысалы: Ендігі жерде екі жерге ынтымақ керек, шекара бүтінделді. Ел мен ел тату болса, төбедегіні келтірер (А. Орда 16.07.2000). Тілімізде ел мен ел тату болса, төбедегіні келтірер тәрізді мақал жоқ. Бұл ағайын тату болса ас көп, төртеу түгел болса төбедегі келер деген мақалдардың контаминацияланған түрі.

Контаминацияланған окказионалды мақал-мәтелдер көп мағыналы болып келеді. Бұл көпмағыналылық бірнеше мақал-мәтелдердің мағынасын біріктіре отырып жеке бір ойды жеткізуді мақсат етеді. Контаминацияланған мақал-мәтелдер адресат пен адресанттың арасындағы байланысты тексерудің өзіндік құралы болып табылады.

Зерттеуші ғалым Н.Уәлиев фразеологиялық оралымдардың форматұрғысынан тұрпатын жаңғыртуға байланысты нормадан жөнсіз ауытқуға мыналарды жатқызады: «Фразеологизмдердің құрамындағы архаизмдерді жаңғырту; деректі ұғымды білдіретін сөздерді дерексіз атаулармен ауыстыру; дыбысталуы ұқсас, мағынасы әр басқа сөздерді жаңсақ қолдану; фразеологизм сыңарларын синонимдес я болмаса мазмұндас сөздермен жаңғырту; фразеологизмдердің грамматикалық тұлғаларын өзгерту және фразеологиялық түйдектердің «неге бұлай айтылатындығына» мотив іздеу т.б.» [2; 194].

Мысалы: Қырық кісі қырға тартқан тірлікті кейде бір өзі-ақ сайға домалата салатын қырсық шалдың немересі көбейді (Ж.А. 16.16.2012) деген сөйлемдегі мотив тіліміздегі «Қырық кісі бір жақ, қыңыр кісі бір жақ» деген мақалдың негізінен алынып отыр.

Мерзімді баспасөздің ішінде «Ана тілі» газетінде окказионалды мақал-мәтелдердің үлгілері жиі кездеседі. Мысалы, М. Әлімбаевтың:

Көңілің бөліне берсе,
Шабытың шөгіне береді.

Сүттің дәмін татып ал.
Шырын сонсоң сатып ал.

Екі ойдың қуаттысын таңда,
Екі сөздің сыйпаттысын таңда.

Нала-азаптан шошымаймын,
Шала қазақтан шошынамын.

Топас та толғанады, тек өрісін айт (Ана тілі. 15.03.2013).

Бұл жерде автордың өзіндік қолтаңбасынан шыққан окказионал мақал-мәтелдер берілген. Яғни нормадан ауытқу немесе мотив іздену құбылысы байқалмайды. Тек ақынның экспрессивті бағалауыштық мәні бар сөз оралымдары өзектелген.

Мұндай мақал-мәтелдерді С. Ерікбаевтың мұрасынан да кездестіруге болады:

Жау шақырғың келсе, аттан сал,
Дау шақырғың келсе, барымта ал.

Шаруа болар әйелдің етегі кең,
Шаруа болмас әйелдің етегі кем.

Сұлудың жолына сұм тұрар,
Судың жолында құм тұрар.

Әйелдің көзінен сақтан,
Ақылдың сөзінен сақтан.

Күріш азса күрмек болады,
Әйел азса жүрдек болады (Ана тілі 03.05.2012).

Осындай авторлық қолданыстағы модификация құбылысын саралай келіп профессор Г. Смағұлова: «Фразеологиялық тұлғалардың авторлық өзгерістерімен өңделуі, окказионал тіркестердің жасалуы, олардың классификациясы, стильдік құбылыстың түрі болатындығы туралы қазақ филологиясында әлі зерттеу нысаны ілінбеген дүние. Сірә, фразеологиялық авторлық өңдеулер тым күрделі және әртүрлі. Әрі бұл жазушы немесе айтушының өзіндік бітім болмысына да тәуелді [4; 125] деген пікір айтады. Расында қазақ баспасөзіндегі публицистика саласында мұндай авторлық окказионалдар мен фразеологизмдердің авторлық өзгеріске ұшырауын, оның стильдік максаттарын зерттеу енді енді қолға алынуда.

Мақал-мәтелдерді авторлық қолданысқа икемдегенде көбінесе оның стильдік, коммуникативтік қызметіне әсері ерекше болады. Жалпы мақал-мәтелдер авторлық қолданыста компоненттері түсіріліп, бір компоненті өзгеріске ұшырап немесе компоненттерінің арасына сөз қосып қолдану түрлері жиі кездеседі.

Әдебиеттер

- 1 Хазимова Ә. Қазақ фразеологизмдерінің ұлттық-мәдени деректері: филол. ғыл. канд. дис. – Алматы, 2002. – 121 б.
- 2 Уәлиев Н. Фразеология және тілдік норма. – Алматы, 1989.
- 3 Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. – Алматы, 1998.
- 4 «Жас Алаш», «Түркістан», «Алматы», «Егемен Қазақстан», «Алтын Орда», «Айғақ», «Ана тілі» газеттері.

References

- 1 Hazimova A. Kazakh frazeologizmderiniñ national and cultural Details: philology. PhD. Candia. disc. –Almaty, 2002. – 121 p.
- 2 N.Wäliev phraseology and language norm. A.1989.
- 3 National synonymous G.Smağulova idioms and cultural aspects. -A.1998.
- 4 «Jas Alash», «Turkistan», «Almaty», «Egemen Kazakhstan», «Golden Horde», «Material», «Native language» newspapers.